

Andrej Janeš

Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za kopnenu arheologiju
ajanes@h-r-z.hr

Izvorni znanstveni rad/
Original scientific paper
Primljen/Received: 11. 6. 2018.

UDK
726:272-523(497.5 Topusko)

DOI:
<http://dx.doi.org/10.17018/portal.2018.2>

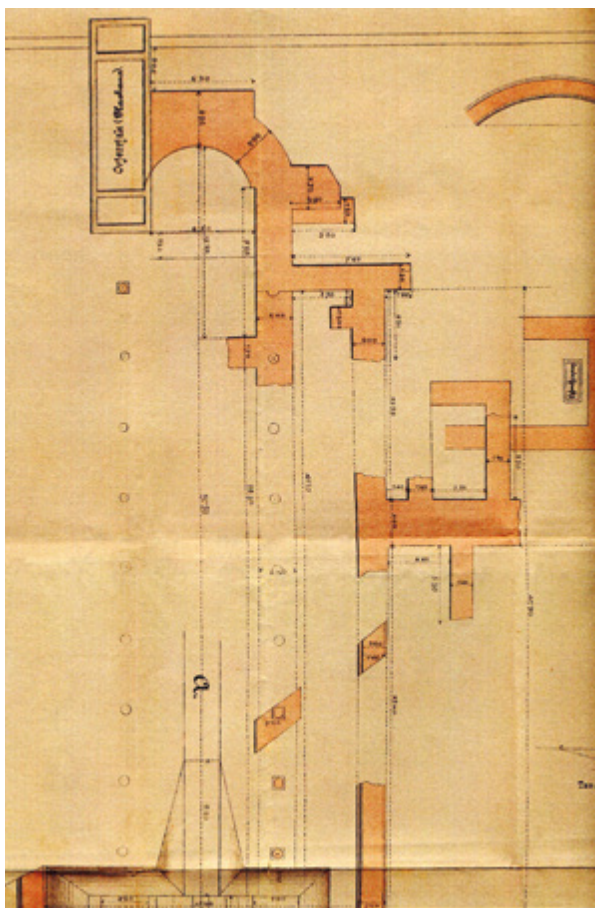
Nova istraživanja opatije Blažene Djevice Marije u Topuskom i njezini posjedi

SAŽETAK: Cistercitska opatija Blažene Djevice Marije u Toplici bila je jedna od najvećih crkvenih institucija srednjovjekovnog Ugarskog kraljevstva. Budući da je osnovana odlukom kralja Andrije II., držalo se da je cijeli samostanski kompleks izgrađen početkom 13. stoljeća. Nova arheološka iskopavanja i geofizička istraživanja rezultirala su novim saznanjima o izgledu opatijske crkve. Prema poznatim analogijama, pretpostavljeni su korijeni u 12. stoljeću, a kasniji popravci crkve tijekom cijelog 13. stoljeća. Za samostanski kompleks predstavlja se teza da je dograđen na stariju crkvu u prvoj polovici 13. stoljeća. Crkva je trobrodna, sa svetištem zaključenim polukružnom apsidom i s dvjema bočnim kapelama s polukružnim apsidama. Opatija je imala veliki posjed koji se prostirao na južnom dijelu nekadašnje Gorske županije, na prostoru omeđenom rijekama Kupom i Unom te Zrinskom i Petrovom gorom. Okosnicu cistercitske ekonomije činile su grangije, tj. gospodarske jedinice raštrkane po cijelom posjedu. Na području nekadašnjeg posjeda, prema pisanim izvorima, moguće je identificirati pet takvih kompleksa.

KLJUČNE RIJEČI: *cistercitska opatija, arheološka istraživanja, samostanska arhitektura, grobovi, arheologija krajolika, samostanski posjed*

Netom okrunjeni ugarski kralj Andrija II. 1205. godine poziva cistercite iz francuskog Clairvauxa da nasele područje Gore, tj. Gorske županije, kojoj je on vlasnik (kao herceg).¹ Početak gradnje samostana smješta se u 1206. godinu, kad se doseljavaju prvi redovnici. Prema registrima cistercitskog reda, zadužbinu su preuzeli 1. kolovoza 1208. godine.² U svečanoj povlastici o osnutku opatije, izdanoj 1211. godine, kralj je naveo sve što im je podario. Darovano područje sastoji se od 58 posjeda s prijelazima i sedam ribnjaka, među kojima se spominje i *Toplica cum metis suis*.³ Pretpostavlja se da je do te godine samostan već bio izgrađen te su se redovnici mogli njime koristiti.⁴ Sustav kraljevskog pokroviteljstva cistercitskih samostana bio je ugarski običaj, a opatija je bila pod takvim pokroviteljstvom još u doba kralja Sigismunda. Toplica,

današnje Topusko, imala je sve preduvjete za razvoj središta iz kojega se može upravljati velikim posjedom te je imala ključnu ulogu u doseljavanju cistercita. Bogatstvo vodotokova bio je jedan od glavnih uvjeta, ali je vrlo važan bio i položaj glavne srednjovjekovne prometnice, koja je povezivala Panoniju s Dalmacijom, preko koje se razvijala trgovina. Prema ranim pravilima svojega reda, cisterciti su morali naseljavati puste krajeve, no u primjeru gorskog posjeda, dobili su zemlju s razvijenim trgovištem, položaj uz razvijeno naselje te dobro organizirani posjed. Drži se da njihova glavna misija na tom području nije bila povezana s molitvom, fizičkim radom ili možebitnom pastoralnom djelatnošću. Primjeri s užega ugarskog prostora upućuju na izgradnju cistercitskih samostana na sličnim, više trgovačkim lokacijama.⁵ Promijenjenu ulogu samostana



1. Nacrt struktura istraženih od 1877. do 1879. godine
Layout of the structures excavated from 1877 to 1879

možemo gledati u svjetlu politike Katoličke crkve, odnosno u borbi s različitim „herezama“ na području Bosne i Dalmacije, ali i u politici ugarskih kraljeva, koji nastoje povećati svoj utjecaj na navedena područja. Doba oko 1200. godine drži se razdobljem učvršćivanja i širenja redovničke mreže na području Slavonije, unatoč ranijem osnivanju Zagrebačke biskupije.⁶

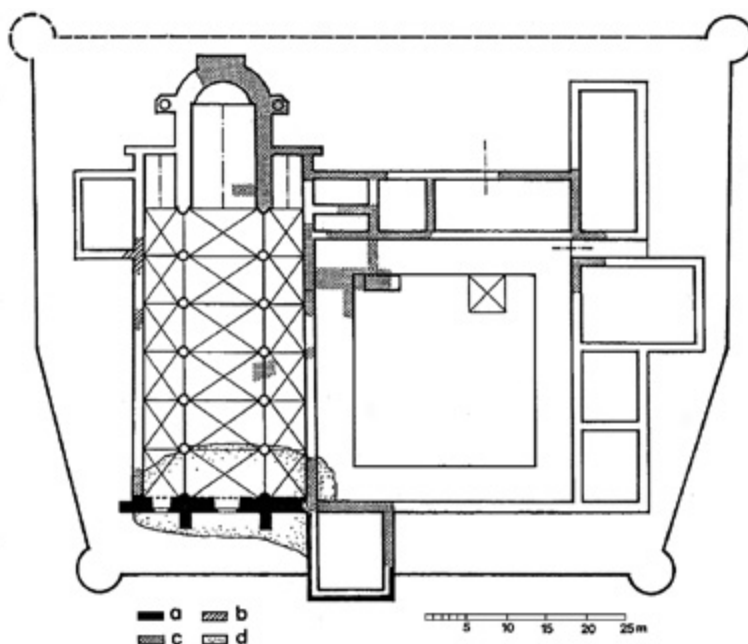
Utjecaj mongolske invazije, 1241./1242. godine, na opatiju za sada ostaje nepoznat. Tijekom 13. stoljeća cisterciti su organizirali svoje posjede te ih maksimalno ekonomski iskorištavali. Time je opatija postala gospodarski moćna, što joj je pomoglo u širenju utjecaja na društvenoj i crkvenoj razini. S vremenom opatija postaje druga najvažnija crkvena institucija srednjovjekovne Slavonije. Zahvaljujući kraljevskom patronatu Andrije II., uz potporu kralja Bele IV., uspijevaju zadržati veliki posjed, unatoč teritorijalnim pretenzijama susjednih plemića i zagrebačkih biskupa.⁷ Opatija je postala i vjerodostojno mjesto (*locus credibilis*) te je izdavala i potvrđivala isprave.

Bliska povezanost s ugarskim kraljevima pokazala se utegom na prijelazu 13. u 14. stoljeće. Slabljenjem kraljevske vlasti i jačanjem lokalne vlastele, koja se uzdigla do ranga tzv. oligarha, opatija je bila prisiljena tražiti pomoć i zaštitu na drugom mjestu. Tijekom druge

polovice 13. stoljeća opatija je posredovala u rodbinskim sporovima Babonića s njihovim susjedima, prije svega s Gisingovcima.⁸ U to doba Babonići su dali izgraditi oltar Sv. Križa u opatijskoj crkvi, a poslije i posebnu kapelu.⁹ Zbog slabljenja ekonomske moći, opatija je neke posjede prodala ili dala u zakup, a dobar dio njih uzimali su upravo Babonići, što je dovelo do toga da se opatija do kraja trećeg desetljeća 14. stoljeća našla okružena njihovim posjedima.

Nakon što je moć Babonića slomio novi kralj, Karlo Robert, opatija je našla novog saveznika u Zagrebačkoj biskupiji. Za uprave opata Ivana II. (*frater Johannes*, 1323. – 1351.) uspješno je održano teritorijalno jedinstvo, najviše zahvaljujući kraljevskoj potpori.¹⁰ Opat je bio glavni sudac na području svojega posjeda, dok je na području arhidakonata Gora sudske poslove obavljao predstavnik zagrebačkog Kaptola. Unatoč ugledu, tijekom druge polovice 14. stoljeća položaj opatije postajao je sve teži. Uzroke nalazimo u promjenama unutar reda, promjeni socijalne okoline te drugačijim vanjskim čimbenicima, koji su produbili krizu.¹¹ Probleme možemo pratiti već od druge polovice 13. stoljeća, kad dolazi do promjene u gospodarskoj politici na području opatijskih posjeda. Zbog smanjenja broja *conversa*, sustav grangija došao je u krizu te se opatija odlučila na kupovinu kmetova koji su zamijenili staru radnu snagu.¹² Grangija predstavlja izdvojenu gospodarsku jedinicu, svojevrstu farmu, koja je u ranijoj fazi bila osnova cistercitske ekonomije. Pojedine su grangije imale specifične zadaće: ratarsku (uzgoj ratarskih kultura), stočarsku (uzgoj ovaca i goveda), uzgoj riba ili industrijsku (obrada željeznih ruda). Predij/*predium* je, kao organizacijski oblik, zamijenio grangiju/*grangiu*, koja se na području Ugarskog kraljevstva nije iskazala kao sustav koji je donosio velike prihode opatijama.¹³ Sredinom 14. stoljeća opatija doživljava izrazitu krizu u vrijeme opata Sifrida, koji je odmah nakon preuzimanja uprave počeo s rasprodajom posjeda. Tek je na intervenciju kralja Ludovika vraćen njegov prethodnik, opat Guillelmus, 1352. godine.¹⁴ Tijekom kasnijih desetljeća pokušao se uspostaviti red u opatiji, jer su se opati uglavnom borili oko očuvanja i sređivanja prilika na mnogobrojnim opatijskim posjedima. Slabljenju općenito cistercitskog reda pridonijela je Velika zapadna shizma (1378. – 1417.), što je posve oslabilo opatiju u Toplici.¹⁵

Dodatni udarac opatiji bilo je izbijanje dinastičkoga građanskog rata, nakon smrti kralja Ludovika. Pretpostavlja se da je opatija stala na stranu kralja Sigismunda, što je uzrokovalo napad i pljačku bosanskih četa Hrvoja Vukčića Hrvatinića, 1387. godine.¹⁶ Loše stanje još će se pogoršati sljedećih desetljeća zbog upada osmanlijskih pljačkaških jedinica, ali i zbog nastavljenih nasilnih upada susjeda na područja opatijskih posjeda. Godine 1399. opat postaje Ivan Alben, poslije zagrebački biskup.¹⁷ Pretpostavlja se da su cisterciti napustili samostan između 1403. i 1408. godine,¹⁸ a da bi održao opatiju na životu, papa imenuje



Pokušaj rekonstrukcije crkve i samostana prema Erbenovom tlocrtu (Z. Horvat):
 a) ostaci zapadnog pročelja crkve, b) arheološka iskopavanja 1966. godine,
 c) iskopavanja 1877. i 1879. godine, d) iskopavanja 1999. godine (A. Vekić)

2. Pokušaj rekonstrukcije tlocrta opatijske s položajem iskopavanja do 1999. (ZORISLAV HORVAT, 2005., 9)
 Attempt at reconstruction of the Abbey's layout with the position of excavations up to 1999 (ZORISLAV HORVAT, 2005, 9)

komendatara za upravitelja, Stjepana Blagajskog.¹⁹ Od tada do početka 16. stoljeća opatija je bila pod komendatarskom upravom. Iz poreznih obaveza prema papi, koje su iznosile sto florena, vidljiva je i dalje gospodarska važnost opatijskih posjeda. Od početka 15. stoljeća češće se spominju opatijski posjedi uz Kupu, od onih u okolici Toplice. Komendatarska uprava više se koncentrirala na upravljanje posjedima i na aktivnosti koje su joj donosile dobit, nego na uključivanje u unutarnju organizaciju samostana.²⁰ Sredinom 15. stoljeća opatija je dobila moćnog pokrovitelja, obitelj Frankopan. Tada se i nakratko vratila redovnička uprava (kad se spominje opat Friedrich Myndorfer).²¹ Do početka 16. stoljeća na izbor opata utječu velike plemićke obitelji: Frankopan, Zrinski, Ratkaj, Keglević i hrvatski banovi.²² U kombinaciji slabih upravitelja, pljačkanja susjednih plemića i upada osmanlijskih jedinica, opatija je sustavno uništavana do trećeg desetljeća 16. stoljeća. Područje Toplice/Topuskog gotovo je potpuno napušteno, s iznimkom samostanskog kompleksa, koji je fortificiran te je postao utvrda na granici Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva, a u njemu je bila smještena vojna posada.

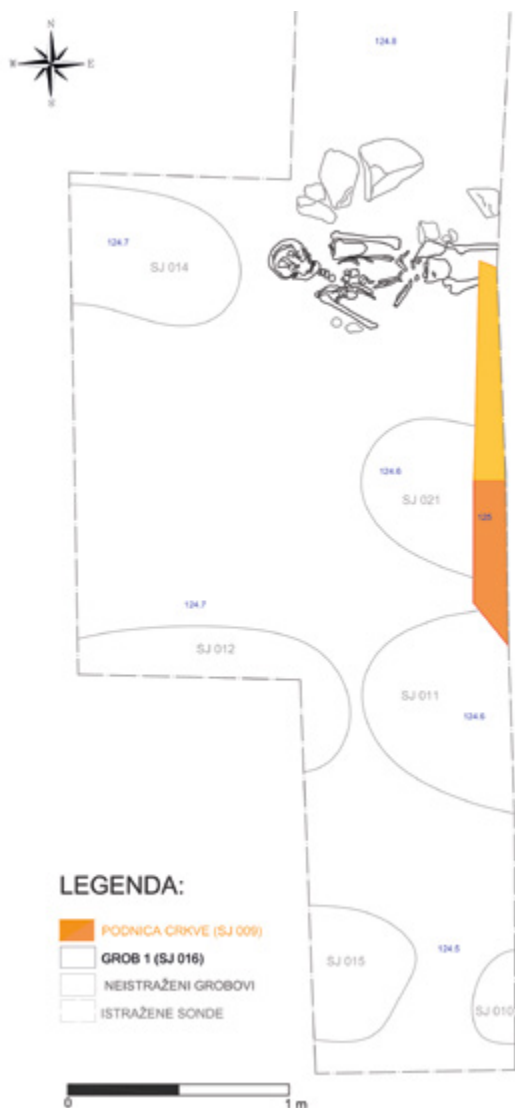
Pregled rezultata dosadašnjih iskopavanja i arheoloških istraživanja

Ostaci crkve Blažene Djevice Marije nalaze se u središtu današnjeg naselja Topusko, u parku Opatovina. Od materijalnih ostataka iznad zemlje, ostao je očuvan samo

zapadni portal, čije je ostatke zaštitio austrijski car Franjo I. prilikom posjeta 1818. godine. Stanovnici Gline 1829. godine sjećali su se ostataka opatijske crkve dok je još bila pod krovom.²³ Na inicijativu bivšeg upravitelja vojne uprave, baruna Antuna Mollinaryja, pod čijom se ingerencijom nalazilo Topusko, 1877. godine počeli su radovi iskopavanja ostataka u parku Opatovina. Radove je vodio inženjerski pomoćnik Franjo Erben, uz pomoć upravitelja kupelji Jakopovića i zdenčara T. Šafraneka. Tada su iskopani obrisi samostanske crkve te su nacrtani tlocrt i zapadni portal. Unatoč opsežnom kopanju, rezultati su, osim nacрта ostataka, ostali nepoznati. Kopalo se uz zapadni portal, gdje su ostaci zidova bili vidljivi iznad zemlje. Razina iskopa je spuštana do „taraca crkve“, a iskopani su i „temelji stupova“.²⁴ Dvije godine poslije, 1879. godine, u iskopavanja je uključen Šime Ljubić, ravnatelj Narodnog muzeja u Zagrebu, što je rezultiralo otkrivanjem novih dijelova arhitekture crkve te djelomično i samostanskog kompleksa. Prema Ljubićevu pisanju, otkrivena je trobrodna crkva, zaključena polukružnom apsidom (dužine 50,5 m i širine 24 m, od čega je 9,6 m širina srednjeg broda te po 5,2 m širina bočnih brodova)²⁵ (sl. 1). Osim kraćeg opisa pronađenih ostataka, iznosi se i informacija o većoj količini nalaza, iz čega je zaključeno da se na tom mjestu već iskopavalo. Unatoč velikom zahvatu, izostalo je primjereno metodološko iskopavanje, a time i važniji rezultati. Nakon navedenih radova, tek se 1966. pristupilo kraćim istraživačkim radovima na prostoru



3. Ortophoto snimka zidane grobnice (izradio A. Janeš)
Orthophoto of a walled tomb (A. Janeš)



4. Tlocrt sonde 1 iz 2013. (izradio A. Janeš)
Layout of trench 1 in 2013 (A. Janeš)

parka Opatovina. Na inicijativu Konzervatorskog zavoda iz Zagreba iskopano je pet sondi. Tri su postavljene uz zapadno pročelje samostanske crkve. Otkriveni su temelji 1,25 m ispod pretpostavljenog poda crkve. Građeni su od klesanaca te položeni na roštilj od drvenih greda.²⁶ Temelj završava na 1,65 m od razine poda. Osim navedenih podataka, nisu zabilježeni drugi stratigrafski odnosi u tim sondama. Uz navedene tri sonde, postavljene su još dvije, s ciljem definiranja sjevernog zida crkve, koji nije otkriven u Ljubićevim iskopavanjima. Prva sonda iskopana je na 23 m od zapadnog portala, a druga na udaljenosti od 28,6 m od portala. U sondi na 23 m udaljenosti otkriveni su ostaci zida na dubini od 40 do 50 cm, debljine 130 cm. Nastavak toga zida nađen je i u sondi na 28,6 m udaljenosti od portala, a na njega se nastavlja okomit zid širine 98 cm. Taj se zid smatrao dijelom „kapele mrtvih“.²⁷ Navodi se podatak da je s vanjske, sjeverne, strane zida teren povišen za 2,5 m od poda crkve,²⁸ a sloj koji se nalazi 1,5 m iznad pretpostavljenog poda drži se za zdravicu.²⁹ Prema nekoliko nalaza kamenih arhitektonskih ulomaka, Zorislav Horvat smatra da je brod crkve istovremen pročelju te da je crkva bez transepta.³⁰ Donosi i podatak o dužini crkve od 50,82 m i širini 20 m, uz zapadno pročelje. Prema nacrtima ostataka istraženih u 19. stoljeću i sondi iz 1966. godine, pretpostavlja se da se bočni brodovi sužavaju prema svetištu (sl. 2).

Nova iskopavanja na području samostanske crkve provedena su 1999. godine, pod nadzorom Amelija Vekića iz Konzervatorskog odjela u Zagrebu. Iskopavanje je provedeno u dužini prvog traveja i u punoj širini crkve, a uklonjeni su slojevi³¹ zemlje i urušenja do razine poda crkve. Radovi su rezultirali velikom količinom nalaza, ponajviše kamenih arhitektonskih elemenata (gotovo cijeli kapiteli, rebra i zaglavni kameni). Od arhitektonskih ostataka otkriveni su ostaci sjevernog i južnog zida crkve u dužini prvog traveja, s očuvanim podbazama, bazama i stupićima. Tada su otkriveni ostaci sjevernog, manjeg portala.³²

Unatoč brojnim nalazima, iskopavanja nisu nastavljena. U radovima 2006. godine iskopan je segment obrambenog zida ispred portala koji je neshvatljivom odlukom uklonjen.

Arheološka iskopavanja, s primjerenom primjenom stratigrafske metodologije, provedena su 2013. godine. Zbog ograničenih sredstava provedeno je probno iskopavanje na području samostanske crkve. Istražene su dvije sonde. Prva se nalazi u istočnom dijelu sjevernog broda. Na dubini od oko 60 cm od današnje hodne površine parka pronađen je pod od kamenih ploča (pješčnjaka ružičaste i žute boje). Pod je očuvan u dužini od oko 1,5 m. Kamene ploče položene su na sloj rastresite šute, žbuke i manjih ulomaka kamena. U sondi 1 evidentirano je šest grobnih cjelina, od kojih je jedna istražena. Rake se nalaze ispod sloja na koji su položene kamene ploče poda. Pokojnici su polagani u rake naznačene kamenim vijencem te su pravilno orijentirani (glavom prema zapadu). Sonda 2

otvorena je na pretpostavljenome mjestu stupa sjeverne kolonade. Istražena je južna polovica (oko 2 x 1 m) baze stupa velikih dimenzija. Uz bazu stupa, s južne strane, položena je zidana svodena grobnica s jednim pokojnikom. Grobnica je prilagođena arhitekturi te je u malom otklonu od pravilne orijentacije (JZ-SI). Zidana je od pravilnih, većih i manjih ulomaka kamena pješčenjaka, povezanog sipkim vezivom i prekrivena pločicama od opeke, koje su pronađene i u sondi 1; vjerojatno su služile za nadmještanje poda nakon ukopa (sl. 3).³³

Dobro očuvani kostur iz groba 1 pripada muškarcu kojemu je u trenutku smrti moglo biti između 20 i 25 godina³⁴ te je u grob položen na leđa, u smjeru zapad-istok (glavom prema zapadu, ▼124,67 m nmv), ruku položenih na trbuh. Istražen je do sredine bedrenih kostiju, koje su se nastavljale pod očuvane ostatke poda i istočni profil sonde. Grob je ukopan 33 cm ispod poda crkve. U zapuni groba nađeno je brončano zrno. Sa sjeverne strane sačuvan je kameni vijenac groba. Vidi se da su istrošeni arhitektonski elementi polagani u podove te da su pri ukopu pokojnika korišteni za oblikovanje grobnog vijenca. Pokojnikova lubanja bila je položena na „jastuk“ od gline. Da se radi o namjernom postupku, vidljivo je iz činjenice da u zapuni groba nisu primijećene slične situacije (sl. 4).

Grobnica je prislonjena s južne strane baze stupa i zbog toga ima manji otklon od smjera istok-zapad. Građena je od nemarno slaganih komada pješčenjaka, nepravilnih oblika, a vjerojatno je bila prekrivena opečnim pločicama, zalivenima žbukom, što je vidljivo na zapadnom profilu, gdje je jedna pločica oštećena montažom uzemljenja lampe. Tada je urušen i svod grobnice. Uspjelo se evidentirati i istražiti preostali svod grobnice, u istočnom profilu sonde. Pokojnikove kosti bile su rastresene po grobnici, vrlo vjerojatno zbog djelovanja podzemnih voda. Pokojnik je bio položen na sloj nabijene gline, smeđe boje, pomiješane sa sitnim komadima žbuke (▼124,4 m nmv). Kostur pripada muškarcu kojemu je u trenutku smrti moglo biti između 50 i 55 godina.

Kod oba muškarca evidentirana je ektokranijalna poroznost, a kod mlađega i *cribra orbitalia* te hipoplazija zubne cakline. Te patologije nastaju u djetinjstvu, a na njih utječu razni čimbenici, poput zaraznih bolesti, metaboličkih poremećaja, anemije uzrokovane neadekvatnom prehranom, parazitizam, glad i dr.³⁵ To bi značilo da su bili izloženi većem fiziološkom stresu, vjerojatno su živjeli u lošijim uvjetima i hranili se nekvalitetnom hranom. Tome u prilog ide i loše dentalno zdravlje starijeg muškarca, koje je vidljivo na gornjoj čeljusti (prednji zubi ispali su zaživotno, a prisutni su i apscesi). Ono što je zajedničko obojici muškaraca su i Schmorlovi defekti (hernija diska), koji su pokazatelji težeg fizičkog rada, odnosno svjedoče o jakim mehaničkim opterećenjima kralježnice.³⁶ U skladu s godinama, kod starijeg muškarca zabilježene su degenerativne promjene

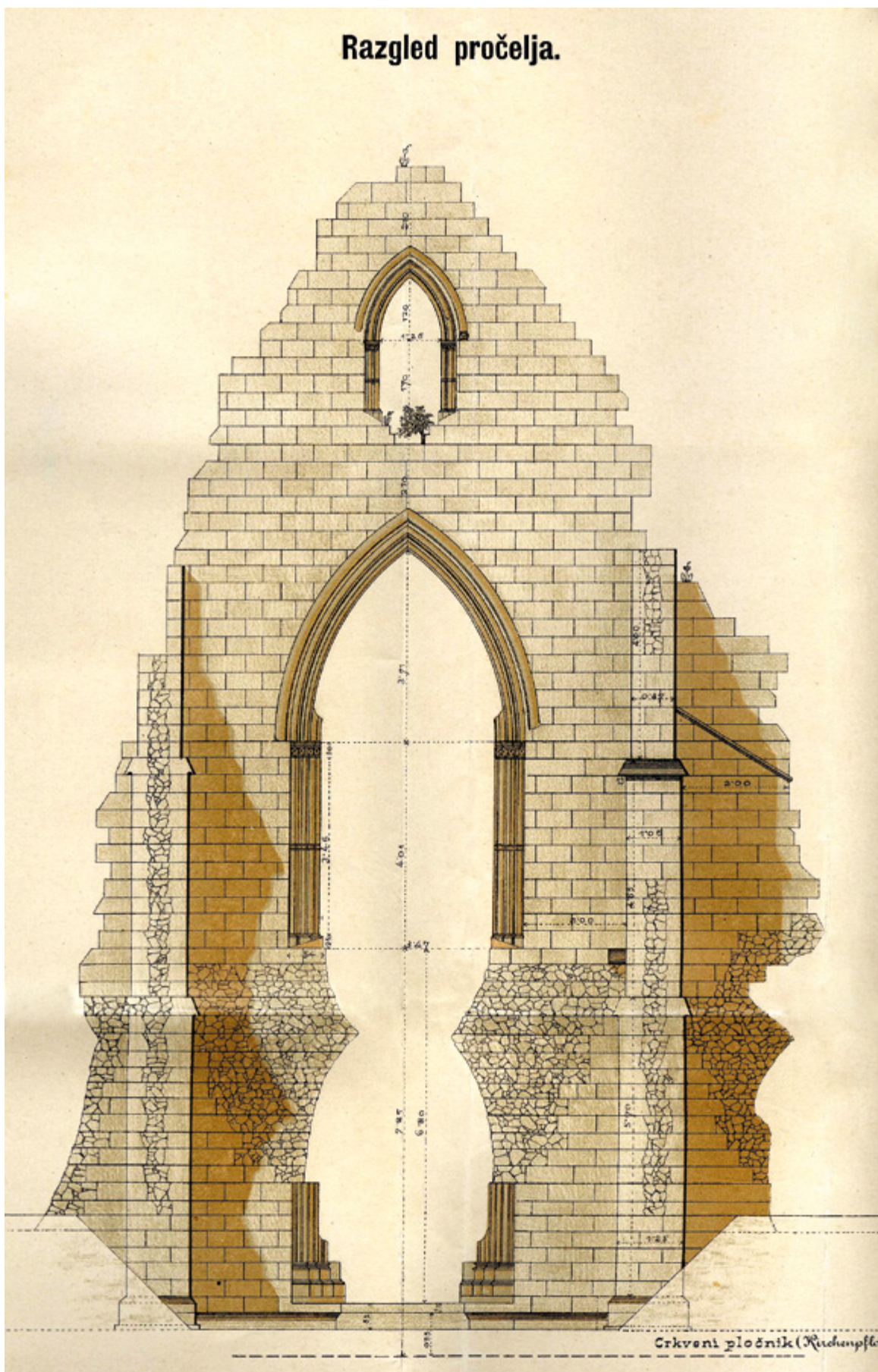


5. Rezultati geofizičkih istraživanja na dubini od 119 do 143 cm (Gearh d.o.o.)

Results of geophysical survey at a depth of 119–143 cm (Gearh)

u obliku osteoartritisa, na svim velikim zglobovima te na devet kralježaka. Kod mlađeg muškarca prisutne su osteoartrične promjene na desnom ramenu i distalnoj desnoj palčanoj kosti, i to u obliku jakog osteoartritisa (eburnacije), uz destrukciju tih zglobova. Isto je oštećenje prisutno i na lijevom, križno-zdjeličnom zglobu, uz prisutnost blagog aktivnog periostitisa. Takva se patološka slika najvjerojatnije može pripisati juvenilnom kroničnom artritisu, koji karakterizira dugotrajna upala zglobova, slična reumatoidnom artritisu u odraslih, ali počinje prije navršene 16. godine. Uzrok bolesti je nepoznat, a nasljedni čimbenici mogu povećati rizik od nastanka bolesti.³⁷ Takvi su slučajevi u osteološkim zbirkama relativno rijetki, što čini navedeni slučaj posebno zanimljivim.

Zbog rezultata probnih arheoloških iskopavanja, ali i niza nedosljednosti i nepoznanica u interpretaciji samostanskog sklopa, 2017. godine provedena su opsežna geofizička snimanja na području parka Opatovina.³⁸ Geofizičkim istraživanjima obuhvaćena je površina od 5700 m², a ispod površine se prepoznaju brojne linije i područja pravilnih tlocrtnih oblika, odnosno relativno jačih georadarskih signala, koji upućuju na ostatke arhitekture samostana i crkve te slojeva urušenja, najvjerojatnije i kamenih grobnica unutar crkve.³⁹ Istraživanja su pokazala da su dimenzije samostanske crkve veće nego što se dosad smatralo. Nova dužina crkve iznosila bi 59,22 m, a širina 20 m. Ispitivanja su potvrdila postojanje svetišta s polukružnom apsidom, ali i postojanje jedne apside južno od središnje. Sa sjeverne strane nije bilo moguće provesti geofizička istraživanja, ali se može pretpostaviti postojanje i sjeverne polukružne apside. S južne strane crkve potvrđeno je rasprostiranje samostanskog sklopa. Dimenzije samostana iznose 44 m (S-J) x 44 m (I-Z).



6. Erbenova snimka zapadnog portala opatijske crkve
Erben's drawing of the western portal of the Abbey church

Prema rezultatima geofizičkih istraživanja, mogu se definirati dva samostanska krila, istočno i južno. Zbog nemogućnosti izvođenja snimanja, izostali su rezultati za potvrdu ili opovrgavanje postojanja možebitnog zapadnog krila. Dimenzije klaustura približno iznose 25 x 25 m. Dimenzije samostanskog sklopa treba uzeti s oprezom, s obzirom na to da su zabilježene sve vidljive strukture koje nisu nužno istovremene. Sjeverno i istočno od samostana utvrđeno je postojanje struktura koje se mogu pripisati obrambenom sustavu opatije (sl. 5).

O crkvi i samostanu

Najbolje očuvani dio opatije je zapadni portal samostanske crkve, očuvan do visine od 23,5 m i širine 24 m.⁴⁰ Uz glavni portal, sa sjeverne strane, nalazi se jedan manji. Na vanjskoj, zapadnoj fasadi nalaze se dva kontrafora, dužine 1,9 m te širine 1,31 m (sjeverni) i 1,29 m (južni), a udaljenost između njih iznosi 8,34 m. Kontrafori se, preko okapnica, pod kutom od 55°, stupnjevito sužavaju prema vrhu.⁴¹

U središnji brod ulazilo se kroz glavni, višestruko profilirani portal. Širina ulaza bila je 2,40 m. Na Erbenovu nacrtu portala (sl. 6) vidljiva je stuba pred ulazom, podbaze portala i nad njima pet redova profiliranog okvira.⁴² Baze se stupnjevano šire prema dovratnicima te tvore ljevkašti tlocrt portala. Na pravokutnim plintama nalaze se okrugli torusi, koji su širi od plinti, i gornji, tanji profilirani torusi, na koje naliježu manji stupići. Toruse razdvajaju profilirani, duboki trohilusi. U ravnini pročelja očuvane su baze za koje se pretpostavlja da su nosile tanje stupiće, kojima je zamišljen početak razvedene profilacije portala.⁴³ Zona kapitela je slabo očuvana, dok od arhivolta i lunete nema ostataka. Zbog širine ulaza pretpostavljaju se dvo-krilna vrata (širina vratnih krila je 130 cm).⁴⁴

Kao i glavni, sjeverni portal je stupnjevito usječen u zid, a baza portala očuvana je samo na južnoj strani. Profilacija je sastavljena od tri manja, uska stupa i dva šira između njih. Niša vrata je široka 150 cm, svijetli otvor 130 cm, vanjska širina iznosila je 318 cm.⁴⁵

Nad glavnim portalom nalazi se veliki prozor, širine 8,54 m, koji je izvorno bio višedijelan, površine 26 m². Okvir ima izrazito razvijenu profilaciju, sastavljenu od tri torusa i četiri konkave. Ravni dio profilacije završava u zoni kapitela, koji su oblikovani vegetabilnim motivima. Iznad zone kapitela profilacija se nastavlja u šiljasti luk.⁴⁶

Fasada je u gornjem dijelu imala prozor sa zaključanim šiljastim gotičkim lukom, veličine 86 x 136 cm, s profiliranim okvirom, dimenzija 149 x 315 cm (sl. 7). Profilacija prozora ima tri torusa odvojena konkavama. Uz svijetli otvor nalaze se dva manja stupa. Profilacija ravnog dijela okvira nepromijenjena prelazi u nadvoj, a zona kapitela sastavljena je od tri kapitela s obje strane. Kao i na velikom prozoru, vegetabilni motivi na južnim i sjevernim kapitelima se razlikuju, što upućuje na dva glavna klesara.⁴⁷

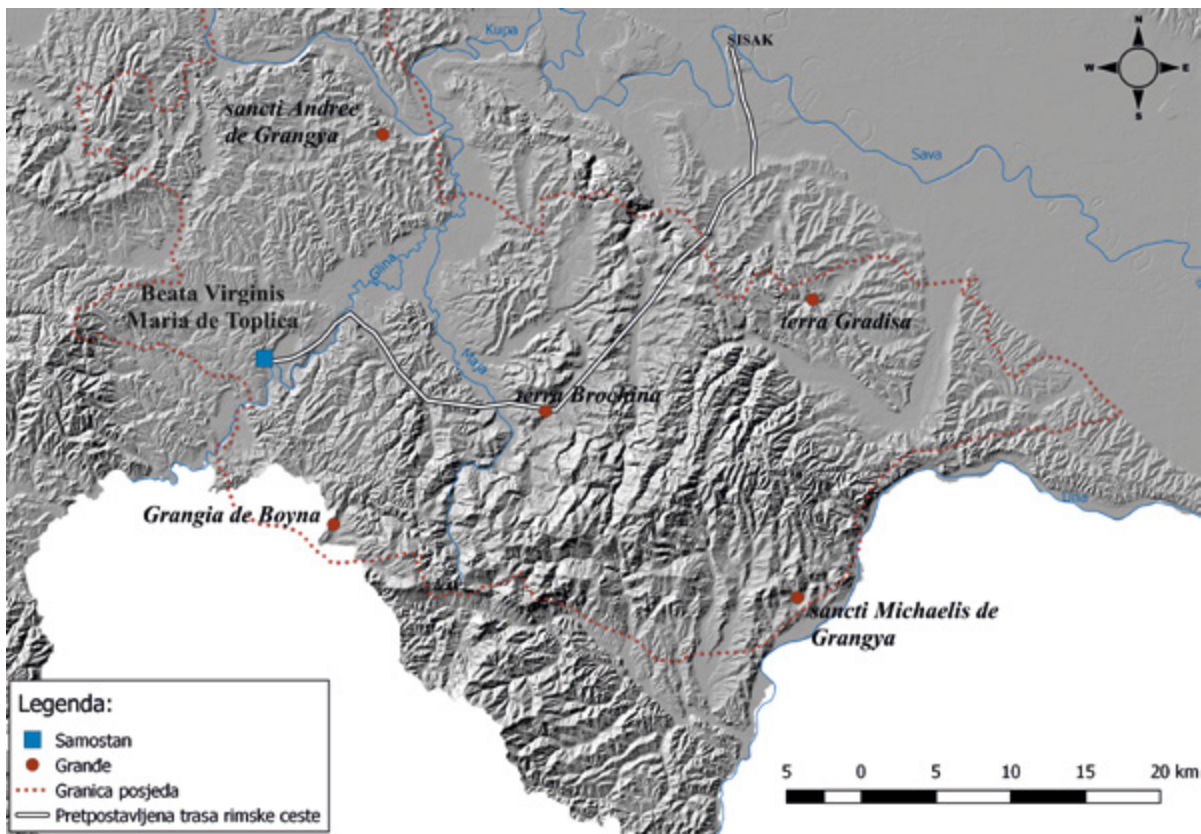


7. Profilacije i kapiteli manjeg prozora portala (snimio D. Miletić)
Profiling and capitals of a smaller window on the portal (D. Miletić)

Na ostacima sjevernog i južnog zida središnjeg broda vidljivi su ostaci otvora triforija,⁴⁸ a iznad njih pružao se niz prozora glavnog broda, od kojih se sačuvao zapadni rub okvira.⁴⁹

Tlocrt crkve pokušalo se rekonstruirati prema rezultatima metodološki različito vođenih iskopavanja i tehnika dokumentiranja, u različitim razdobljima, stoga zaključke treba uzimati s dosta opreza. Već su prva iskopavanja utvrdila da se radi o trobrodnoj crkvi, ali su tada stupovi iscrtni kao okrugli, s promjerom od 30 cm. Nakon iskopavanja 1966. godine, Zorislav Horvat je odbacio tu tvrdnju analizom očuvanih polustupova s unutarnje strane portala. Radi se o polukružnim polustupovima, promjera 1,68 m, koji sa sjeverne i južne strane imaju stupiće, koji čine četvrtinu kruga te polukružni polustupić na istočnoj strani. Stupovi otkriveni 1877. i 1879. godine pripadaju polustupićima koji su se nalazili s četiri strane masivnih stupova.⁵⁰ Jedan je takav otkriven iskopavanjima 2013. godine. Prilikom pokušaja rekonstrukcije, Zorislav Horvat je predložio podjelu brodova na šest traveja.⁵¹

Prema rezultatima arheoloških iskopavanja i analizom arhitekture očuvane u elevaciji, unutrašnjost glavnog broda bila je podijeljena u tri etaže. Prvu etažu čini arkada na kompozitnim stupovima, drugu triforij, a treću prozori glavnog broda.⁵²



Karta 1. Rekonstrukcija opatijskog posjeda (izradio A. Janeš)
Reconstruction of the Abbey's estate (A. Janeš)

Pri interpretaciji izgleda svetišta crkve, donedavno se držalo da je crkva imala atipično svetište, zaključeno polukružnom apsidom. Za bočne lađe se smatralo da su bile zaključene kapelama s ravnim začeljem.⁵³ Prema rezultatima geofizičkih istraživanja, može se pretpostaviti da su tzv. bočne kapele imale polukružne apside. Isto tako se smatralo da crkva nije imala transept, no strukture pro-nađene zapadno od svetišta mogu se interpretirati kao tragovi transepta.

Samostanski sklop prostire se južno od crkve, što je u skladu s cistercitskom tradicijom.⁵⁴ Prema rezultatima geofizičkih istraživanja, sastojao se od kvadratnog klaustura opasanog hodnicima, odnosno istočnim i južnim krilima. Budući da nije bilo moguće provesti geofizičko istraživanje zapadnog dijela parka, pitanje postojanja zapadnog krila ostaje otvoreno. Glavne samostanske zgrade organizirane su oko klaustura. U istočnom krilu nalazila se sakristija, što je to bio standard u većini samostana, no u cistercita je često bila uklopljena u južni krak transepta. Na nju se nastavlja prostor namijenjen samostanskoj knjižnici. Južno od nje nalazi se kapitularna dvorana, na mjestu na kojemu je bila najmanje dostupna posjetitelju.⁵⁵ Možemo je prepoznati u strukturi koja ima polukružno oblikovanu istočnu stranu te istupa iz građevinske linije zida. Prema jugu se nastavlja duža prostorija, pravokutnog tlocrta, koja se s oprezom može pripisati dormitoriju. Prema analogijama,

taj dio istočnog krila mogao je udomiti primaću sobu i riznicu. U južnom krilu su prema pravilu bile smještene grijana soba (kalefaktorij), blagovaonica (refektorij) i kuhinja. Prema količini zabilježenih struktura, nemoguće je na ovom stupnju istraživanja preciznije definirati tlocrt južnog krila. Prema situaciji poznatoj iz engleske opatije Rievaulx, pozicija refektorija zamijenjena je iz smjera istok-zapad u smjer sjever-jug,⁵⁶ što može biti slučaj i kod zabilježenih struktura, koje izlaze iz južne građevinske linije krila. Za sada, kao što je već navedeno, nisu zabilježeni tragovi zapadnog krila, u kojem su najčešće bile prostori-rije namijenjene braći laicima, tj. *conversima*.

Opatijski posjed

Ugarski je kralj Andrija II. početkom 13. stoljeća svoje vlastelinstvo na području Gorske županije predao cistercitima, a ispravom iz 1211. godine utemeljio je opatiju, na koju je prenio regalna prava pa opatija od tada funkcionira kao kraljevski samostan (*monasterium regale*). Područje koje je dobila nazvano je *comitatus de Gorra*, a obuhvaćalo je velik dio stare županije. Radilo se o širem prostoru oko današnjeg Topuskog i glinskog kotara, a protezao se do rijeke Kupe na sjeveru, preko nje na područje Turopolja sve do Kravarskog i Pešćenice te potoka Lekenika. Otamo se posjed širio prema jugu i jugoistoku, uz posjede zagrebačkog Kaptola oko Siska, biskupsku Goru i Hrastovicu,

obuhvaćajući dio vinodolskog područja te uz područje gorskog templarskog posjeda na zapadu.

Posjed se širio prema zapadu sve do Slavskog polja, gdje je graničio s templarskim posjedom preceptorata Gora. S toga mjesta granica se prostirala prema Peckom, zapadno od Hrastovice, do Bovića, u vlasništvu grada Perne, a uz rijeku Glinu i potok Glinicu, posjed je ulazio na područje sjeverozapadne Bosne te se oko Kladuše i Vranograča širio sve do Bojne, Bužima i Bosanske Otoke na Uni. Granica se nastavljala do zrinskog i kostajničkog Pounja, odakle se posjed širio prema sjeveru i na područje uz rijeke Sunju i Gradušu, sve do kaptolskih posjeda Kupa i Črnc, gdje je uz potok Moštanicu dopirao do Save i preko nje do rijeke Lonje.⁵⁷ Posjed opatije Toplica bio je jedan od većih cistercitskih posjeda u Ugarskom kraljevstvu, s površinom od 659 km² (prema stanju iz 1439. godine)⁵⁸ (karta 1).

Izučavanje posjeda pojedinih samostana omogućava nam uvid u ekonomski i gospodarski razvoj pojedine redovničke zajednice. Posjedi su imali dvostruku svrhu: prvo, iz njega su redovnici dobivali većinu onoga što im je trebalo za preživljavanje (npr. namirnice) i drugo, donosili su profit samostanskoj zajednici.⁵⁹ Prema arheologiji krajolika, u kombinaciji s pisanim vrelima, omogućena nam je grafička rekonstrukcija izgleda pojedinih samostanskih posjeda. Ljudsko djelovanje u prostoru ostavilo je tragove koji se raspoznaju u krajoliku, poput neravnina u terenu, jaraka, ribnjaka, odvoda, bunara, ostataka obrade zemljišta, granica šuma i pašnjaka te položaja mlinova i drugih industrijskih zgrada.⁶⁰ Važan izvor prihoda na posjedima bili su mlinovi,⁶¹ a najčešće se koriste mlinovi za žitarice, ali i za proizvodnju sukna i štavljenje kože. Osim toga, mlinovi su često davani u najam, što je povećavalo samostanske prihode. Glavna poluga ekonomske moći cistercitskog gospodarstva bile su grangije, tj. gospodarske stanice/farme.⁶² Pretpostavlja se da su osnivane nakon dolaska cistercita,⁶³ no moguće je i da se osnivaju tek od druge polovice 13. stoljeća.⁶⁴ Na grangijama su uglavnom radila braća laici, tj. *conversi*.

Za područje posjeda opatije Toplica nije izrađena detaljna povijesna studija o broju i vrsti grangija, ali dio ih se spominje u popisu župa Zagrebačke biskupije arhidakona Ivana Goričkog. Zahvaljujući tom izvoru, sačuvani su podaci o postojanju takvih institucija na području Hrvatske. Izgled samih grangija ostaje predmet rasprave, pogotovo na području Hrvatske, s obzirom na izostanak bilo kakvih arheoloških iskopavanja. Iako im je primarna funkcija bila gospodarske naravi, bile su organizirane po uzoru na samostane te su osim gospodarskih objekata imale i stambene (spavaonice, refektorij, kuhinju).⁶⁵ Najbliži arheološki istražen primjer jest mađarsko nalazište Pomáz-Nagykovácsi-puszt, s crkvom/kapelom usred dvorišta, okruženog gospodarskim zgradama.⁶⁶ Taj lokalitet može poslužiti kao ogledni primjer razvoja grangije, od raseljavanja ranosrednjovjekovnog



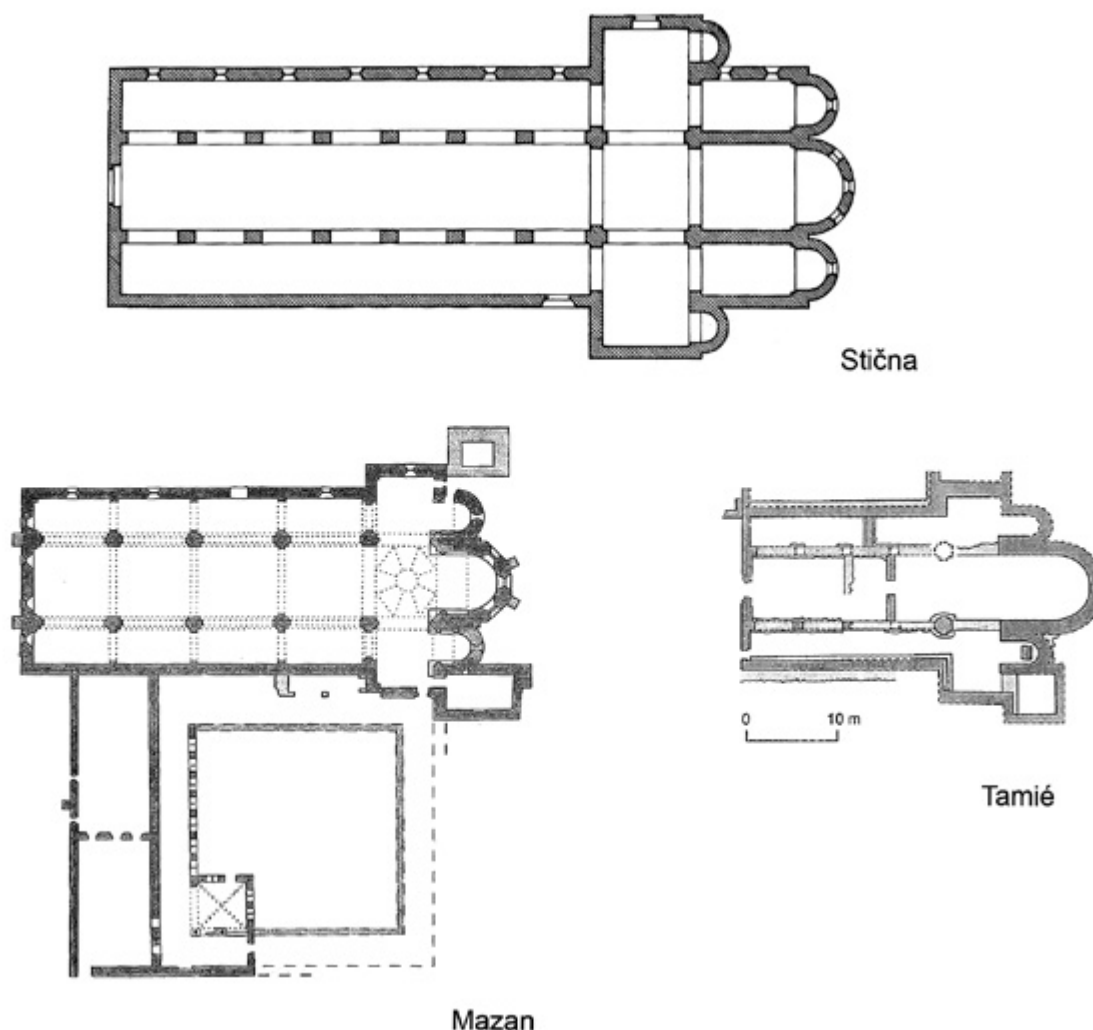
8. Kapitel i zaglavni kamen (snimio D. Miletić, izradio A. Janeš)
Capital and keystone (D. Miletić, A. Janeš)

naselja i pretvaranja arpadske crkve u kapelu grangije, do predaje grangije u najam i korištenja kapele kao staklarne. Naime, poznato je da su cisterciti pri preuzimanju posjeda znali raseljavati stanovništvo zbog svojih gospodarsko-ekonomskih potreba. Distribucija grangija ovisila je o ekonomskim aspektima upravljanja posjedom.⁶⁷ Toplički posjed ističe se među istraživanim posjedima drugih cistercitskih opatija po rasprostriranju grangija. Malo ih je ubiciranih uz jezgru posjeda, tj. u blizini same opatije, a većina ih se nalazi na 20 – 30 km udaljenosti od nje.⁶⁸ Prema očuvanim pisanim vrelima, poznato je pet grangija na posjedu topličke opatije.

Prvom grangijom smatra se ona osnovana na području Bročine (*terra Brochina*), a spominje se već 1211. godine.⁶⁹ Ana Novak povezuje tu grangiju sa župnom crkvom Blažene Djevice Marije, koja se spominje u popisu župa Zagrebačke biskupije 1334. godine (*item de Brochina*).⁷⁰ Pretpostavlja da se nalazila kod Malog Gradca te da je obuhvaćala veliki zemljišni prostor istočno od rijeke Maje i Bručine, sve do potoka Strašnika na sjeveru. Uz današnje selo Mali Gradac nalazi se položaj nazvan *Crkvina* ili *Crkvište*, koji se može, s oprezom, povezati s ostacima nekadašnje crkve, ali i *grangie*.⁷¹ Isto mišljenje iznosi i Trpimir Vedriš u svojem radu o hagiopografiji sv. Martina na području Gorskog arhidakonata.⁷²

Među najstarije posjede opatije, koji se spominju 1211. godine, ubraja se i Graduša (*terra Gradisa*). U popisu župa iz 1334. godine spominje se župna crkva na opatijskoj grangiji (*item ecclesia in Gradiza, que est in grangia abbatis Toplicensis*), koju se smješta u Gradušu kod Sunje. U popisu župnika iz 1501. godine vidi se da je župna crkva posvećena Blaženoj Djevici, što se može pripisati djelatnosti cistercita, odnosno širenju marijanskog kulta.⁷³ Na jozefinskoj vojnoj izmjeri iz 18. stoljeća, južno od potoka Graduše, ucrtan je objekt s nazivom *Rudera*, a na francuskanskom katastru iz 1859. godine, na istom mjestu, upisani su položaji *Kučište* i *Popov breg*.

U izvorima se već 1279. godine spominje *grangia* u Bojni (*Grangia de Boyna*), koju se smješta u blizinu župne crkve Svih svetih iz popisa 1334. godine (*item ibidem prope ecclesia in Grangya, abbatis Toplicensis*). Ana Novak



9. Crkve cistercitskih samostana prve generacije)
Cistercian monastic churches of the first generation

smješta je na prostor Mala Bojna,⁷⁴ a povezuje se s položajem koji nosi naziv *Crkvine*. Župnu crkvu Svih svetih u Bojni (*ecclesia omnium sanctorum de Boyna*) smješta na položaj *Gradina*.⁷⁵ Na topografskim kartama toga prostora zabilježeni su položaji *Zidine* i *Crkvine*, istočno od potoka Bojne, na današnjoj državnoj granici. Prema novoj studiji povijesti prostora Bojne,⁷⁶ za oba se položaja predlaže smještaj župne crkve u Bojni. Za položaj cistercitske grangije predlaže se položaj *Kulišta*, južno od potoka Krivaje, pritoka Bojne. Prema satelitskim i zračnim snimkama, vidljiva je sličnost s pojedinim nalazištima istraženima u Europi.

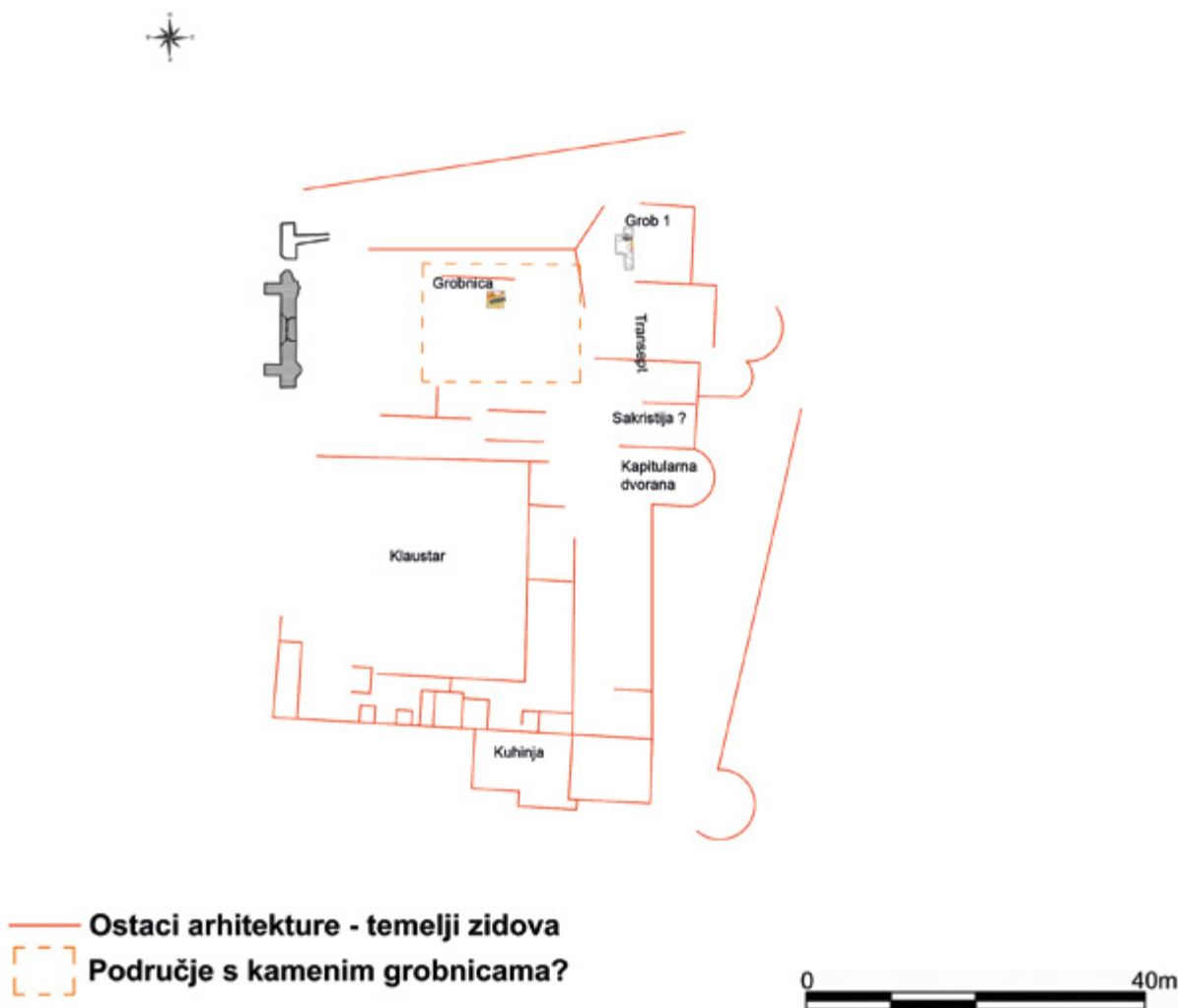
Na ovome mjestu treba iznijeti i ideju da se spomenuta grangija na posjedu opatije nalazila na području Bročine, a ne na prostoru Bojne. Popisivač župa, 1334. godine, nakon crkvi na području Bojne nastavlja put na područje Velikog i Malog Gradca. Prema mišljenju Petra Sekulića, crkva Blažene Djevice Marije, iz popisa 1501. godine, doista je bila na cistercitskoj grangiji, na području današnjeg Malog Gradca, no nije riječ o crkvi *de Brochina*, već o crkvi

ecclesia in Grangya, abbatis Toplicensis, iz popisa župa 1334. godine.

Jedna grangija prepoznata je na tranzitnom području zrinskog Pounja, a u popisu župa iz 1334. godine navedena je kao crkva sv. Mihovila u Grandi (*ecclesia sancti Michaelis de Grangya*). Nalazila se jugozapadno od Divuše, a povezuje ju se s položajem *Crkvine* u Novskom polju.⁷⁷ Posjed se prostirao između Une, brda Lebrnice, potoka Svinjice i rječice Žirovca.⁷⁸

Grangija sv. Andrije navedena je na popisu župnika iz 1501. godine (*sancti Andree de Grangya*),⁷⁹ a poznata je iz izvora 1444. godine. Nalazi se uz Kupu, zapadno od utoka rijeke Gline u Kupu, uz potok Stankovac. U ispravi iz 1211. godine spominje se *terra Stanko* u posjedu topličke opatije.⁸⁰ Na navedenom području nalazi se položaj *Gradina*, a 150 – 200 m južnije od njega položaj *Jandrije*,⁸¹ kod lokalnog stanovništva poznat kao *Crkvina*,⁸² na kojem se pretpostavlja položaj te gospodarske jedinice.

Na prostoru velikog posjeda nalazilo se više mlinova i ribnjaka, koji su donosili dodatnu zaradu opatiji. Nakon



10. Tlocrt opatije u Topuskom s interpretacijom nalaza (izradio A. Janeš, podloga Gearh d.o.o.)
Layout of the Topusko Abbey with interpretation of finds (A. Janeš; layout by Gearh)

utemeljenja, opatija je dobila sedam ribnjaka na području Gorske županije. Na franciskanskom katastru, sjeverno od Nikolina brda, zabilježen je potok *Ribnjak*. Cisterciti su obogaćivali svoju kuhinju proizvodima s vrtova, koji su većinom bili smješteni unutar zidina samostana, ali su poznati i slučajevi vrtova raštrkanih na području pojedinog posjeda.⁸³ Nedostatak topografskih istraživanja onemogućuje detaljniju razradu rekonstrukcije posjeda, odnosa opatije i grangija, točnog broja grangija te odnosa pojedinih sela i grangija. Prema prijašnjim istraživanjima, utvrđeno je postavljanje važnijih gospodarskih djelatnosti uz rijeke, tj. vodotokove ili komunikacije.⁸⁴

Diskusija

Već od prvih iskopavanja iznesena su razmišljanja o izgledu samostana, ponajprije crkve, o datumu gradnje i možebitnom razvoju. Odmah nakon iskopavanja, Šime Ljubić ustvrdio da se radi o najranijem primjeru gotičke arhitekture na području Hrvatske, čiju gradnju povezuje s dovođenjem cistercita i darovnicom kralja Andrije II.

Tezu o gradnji samostanske crkve na početku 13. stoljeća izrazio je i Željko Jiroušek. Nalazi sličnost s opatijom u Zircu te s ornamentikom kapitela u obliku čaške, koje obavlja ornament smokvina lista iz benediktinske opatije u Vertesszentkeresztu iz 12. stoljeća.⁸⁵ Dataciju u drugo desetljeće 13. stoljeća donosi Josip Stošić, ali bez veće argumentacije. Jednostavnost bočnih brodova, iznad kojih su galerije, smatra jedinstvenom pojavom kod muških samostana.⁸⁶ Galerije su preuzimale funkciju transepta.

Ljubo Karaman je prvi iznio sumnju u raniju dataciju. On smješta gradnju zapadnog portala oko 1300. godine.⁸⁷ Drži da se spomen samostana i odluka o njegovoj izgradnji na početku 13. stoljeća odnose na samostanski sklop, a ne na crkvu. Na mogućnost postojanja crkve prilikom dolaska cistercita u Toplicu upućuje spomen crkve posvećene Djevici Mariji iz 1192. godine. Anđela Horvat iznosi mišljenje da je tlocrt crkve „netipičan“ za cistercitsku arhitekturu, a dimenzijama joj je slična crkva u Carti (mađ. Kerc), dok oblikovanje svetišta povezuje s onim cistercitske opatije u Stični⁸⁸ iz druge polovice 12. stoljeća. Kao drugu

karakteristiku cistercitske arhitekture iznosi dimenzijama veliki prozor sa šiljastim lukom, ugrađen u zapadno pročelje, kojem analogije nalazi u crkvama Santos Cresu u Tarragoni, Babenhausenu kod Stuttgarta i Altenbergu.

Prema analizi kamenih profilacija pronađenih tijekom iskopavanja, Zorislav Horvat ustvrdio je postojanje dvaju tipova svodnih rebara.⁸⁹ Razlika bi upućivala na dva razdoblja gradnje samostanske crkve. Svodna rebra bademastog presjeka datiraju se u prvu polovicu 13. stoljeća,⁹⁰ a nađena su uz sjeverni zid crkve, dok je najveća količina nađena uz zapadni portal. Na samom zapadnom portalu očuvani su fragmenti dijagonalnog rebra glavnog svoda s lukovicom, koji je nastao tijekom druge polovice 13. stoljeća.⁹¹ Zbog toga predlaže gradnju svetišta u prvoj fazi, kad su se redovnici koristili svetištem za redovito bogoslužje. Do kraja 13. stoljeća bila je izgrađena cijela crkva sa zapadnim portalom, koji vidimo i danas.⁹²

Prilikom iskopavanja uz zapadni portal prikupljeno je nekoliko ulomaka kapitela i zaglavnog kamena (sl. 8). Kapiteli su ukrašeni vegetabilnim motivima, a Dijana Vukičević Samaržija dijeli ih na pupoljaste i lisnate. Izrađeni su u stilu francuske gotike *a crochet*. Profilacija abakusa kapitela sastavljena je od polutorusa i konkava.⁹³ Vegetabilni ukras kapitela predstavlja smokvino lišće, koje nalazimo na nadgrobnom spomeniku kraljice Gertrude, nađenom u cistercitskoj opatiji u Pilisu (Pilisszentkereszt). Lik umrle kraljice ima glavu na jastuku koji drže anđeli, a vrlo slično su oblikovani i funerarni spomenici kasnijih burgundskih prinčeva. Prema oblikovanju glava i odjeće ljudskih likova na nadgrobnom spomeniku, vidi se da su izrađeni na vrhuncu umjetničkog stila, oko 1230. godine.⁹⁴ Nalaz zaglavnog kamena s motivom cvijeta ima analogiju u zaglavnom kamenu nađenom u klastru opatije u Pilisu. Za potonji se drži da je proizvod piliške radionice, u kojoj su izrađivane dekoracije karakteristične za ranu gotiku.⁹⁵ Slično izvedene vegetabilne motive nalazimo i u benediktinskoj opatiji sv. Martina u Pannonhalmi, datirane oko 1224. godine.⁹⁶

Prema novim rezultatima geofizičkih istraživanja, dobiveni podaci upućuju na nešto drugačiji izgled crkve, pogotovo istočnog dijela. Naime, istraživanja su pokazala postojanje više od jedne polukružne apside. Iako, zbog terena, nije snimljena sjeverna apsida, nema razloga da je ondje nema, s obzirom na položaj južne. Isto tako, neki dijelovi snimljene arhitekture upućuju na postojanje transepta. Svetište izvedeno trima polukružnim apsidama rjeđe je zastupljeno u cistercitskoj arhitekturi, ali nije „netipično“. Niz je primjera koji otkrivaju stariju tradiciju gradnje, prije svega velikih benediktinskih opatija.⁹⁷ Vrlo sličan tlocrt imaju opatijske crkve tzv. prve generacije (1125. – 1140./1145.), iz južne Francuske, Mazan, Savoje, Tamié⁹⁸ i Volkenrode iz Thuringije⁹⁹ (sl. 9). Novi rezultati otkrivaju sve više sličnosti sa Stičnom (koja je uvrštena u drugu generaciju 1140./1145. – 1180.), ne samo u pogledu

svetišta nego i u pogledu bočnih kapela s polukružnim apsidama.¹⁰⁰ Svetište zaključeno polukružnom apsidom nađeno je prilikom iskopavanja crkve cistercitske opatije Szentgotthard, koja je osnovana 1183. godine.¹⁰¹

Manjim sondažnim iskopavanjima utvrđeno je postojanje grobova unutar crkve. Iako je uzorak iznimno mali, za sada odgovara uzusima ukopavanja u cistercitske crkve, koji brane ukope žena unutar opatijske crkve. Naime, od 12. stoljeća isključivo je redovnicima bilo dopušteno ukopavanje unutar samostana. Antropološka analiza upućuje na težak fizički rad kod oba primjerka, a taj bi podatak mogao navoditi na laike, koji su ukopani u crkvu, no prema položaju grobova to se može odnositi i na redovnike. Odlukom Glavnog kapitula 1217. godine dopušteno je ukapanje laika na području samostana, poglavito u zapadnom dijelu samostanske crkve.¹⁰² Prema rezultatima geofizičkih istraživanja, može se pretpostaviti postojanje prostora sa zidanim grobnicama na sredini i istočnom dijelu brodova crkve, a pronalazak zidane svodene grobnice u sondi 2 potvrđuje te rezultate. Kostur iz grobnice datiran je radiokarbonskom analizom u 15. stoljeće.

Zaključna razmatranja

Prema do sada iznesenim rezultatima iskopavanja i istraživanja samostanskog kompleksa nekadašnje cistercitske opatije u parku Opatovina u Topuskom, možemo iznijeti neka razmišljanja o vremenu nastanka i razvoja tog kompleksa. Nakon najnovijih istraživanja potvrđeno je da se radi o trobrodnoj crkvi, sa svetištem zaključenim polukružnom apsidom te s dvije bočne kapele s apsidama (sl. 10). Prema tlocrtnim analogijama, nastanak zdanja može se, s oprezom, smjestiti u 12. stoljeće te ga povezati sa spomenom crkve posvećene Djevici Mariji 1192. godine. U skladu s tim, možemo pretpostaviti da je kralj Andrija II. cistercitema darovao već izgrađenu crkvu, dok je samostan dograđen poslije. Iz nekih europskih primjera poznato je da klaustar nije nužno postojao prilikom osnivanja.¹⁰³ Detaljnu analizu kamenih arhitektonskih elemenata tek treba provesti, ali preliminarnim rezultatima možemo doći do zaključka da crkva nije građena početkom 13. stoljeća, nego da vegetabilne dekoracije upućuju na uređenje crkve u to vrijeme. Nalazi profilacija svodnih rebara navode na nastavak radova na crkvi i potkraj 13. stoljeća. Jedan od uzroka različitih stilova, vidljivih na arhitektonskim ostacima, svakako je vrsta i kvaliteta kamena kojom je građena opatijska crkva. Korišten je lokalni, kvarcni pješčenjak, koji je izrazito porozan i loše podnosi oštre kontinentalne zime. Možemo pretpostaviti da je crkva trebala konstantne popravke, koji su uzrokovali uvođenje novih stilova. Jedino će arheološka istraživanja cijelog samostanskog sklopa donijeti potrebne odgovore o nastanku, razvoju i napuštanju toga važnog kompleksa.

Unatoč velikom znanstvenom zanimanju za ostatke opatije u Topuskom, malo je interesa za organizaciju

opatijskog posjeda. U nekoliko je radova ta tematika obrađena sumarno, prije svega sa stajališta povjesničara. S druge strane, arheološka struka nije pristupila tom problemu te se tek terenskim pregledima mogu utvrditi ostaci koji se mogu pripisati cistercitskom gospodarstvu. Uz navedene grangije, vjerojatno postoje još neke, koje nisu spomenute u izvorima ili ih tek treba ubicirati. Isto vrijedi za mlinove, trgovišta, vrtove i ribnjake, kojima su se koristili cisterciti. Kao otegotnu okolnost treba navesti opadanje broja *conversa*, što je dovelo do davanja grangija u najam te njihovu prenamjenu (što je sigurno utjecalo na izgled samih kompleksa). Prema istraživanjima posjeda cistercitske opatije Szentgotthard u zapadnoj Ugarskoj, dio grangija poslije se razvio u sela.¹⁰⁴ Sličan razvoj naseljavanja

južnog dijela gorskog arhidakonata Zagrebačke biskupije ne treba isključiti u topličkom primjeru.

Ovdje su iznesene neke sličnosti nalaza kamenih profilacija s opatijom u Pilisszentkeresztu, a u prostornom smislu treba upozoriti i na podatak da se uz tu opatiju nalazi pavlinski samostan Sv. Duha (Pilisszentelelek). Osnovan je na mjestu nekadašnje kraljevske lovačke kuće, što je uzrokovalo njegov atipičan tlocrt za tadašnje pavlinske samostane. Na Petrovoj gori, zapadno od Topuskog, smjestio se pavlinski samostan sv. Petra, za koji se drži da istupa iz klasičnih tlocrtnih rješenja pavlinskih samostana, a kao jedina tlocrtna analogija navodi se Pilisszentelelek.¹⁰⁵ Daljnja prostorna istraživanja posjeda opatije Blažene Djevice Marije u Toplici mogla bi rasvijetliti navedene sličnosti. ■

Bilješke

- 1 MLADEN ANČIĆ, 1996., 203–204.
- 2 ANA NOVAK, 2008., 48.
- 3 CD III, 104; MLADEN ANČIĆ, 1994., 31; ANA NOVAK, 2008., 22–23.
- 4 ZORISLAV HORVAT, 1996. – 1997., 129.
- 5 BEATRIX F. ROMHANYI, 1994., 181–188.
- 6 BEATRIX F. ROMHANYI, 2015., 48.
- 7 HRVOJE KEKEZ, 2010., 266.
- 8 Isto, 266.
- 9 ANA NOVAK, 2008., 65.
- 10 Isto, 71–72.
- 11 Isto, 77.
- 12 MLADEN ANČIĆ, 1994., 35.
- 13 BEATRIX F. ROMHANYI, 2018., 327.
- 14 MLADEN ANČIĆ, 1994., 36.
- 15 ANA NOVAK, 2008., 80.
- 16 ANA NOVAK, 2008., 81.
- 17 IVAN TKALČIĆ, 1897., 128.
- 18 Isto, 128–129.
- 19 ANA NOVAK, 2008., 122.
- 20 Isto, 128.
- 21 Isto, 135.
- 22 Isto, 136–139.
- 23 ZORISLAV HORVAT, 1996. – 1997., 121.
- 24 Isto, 121, 123.
- 25 ŠIME LJUBIĆ, 1880., 42.
- 26 ZORISLAV HORVAT, 1967. – 1968., 7; ZORISLAV HORVAT 1996. – 1997., 124.
- 27 ZORISLAV HORVAT, 1996. – 1997., 125.
- 28 ZORISLAV HORVAT, 1967. – 1968., 8.
- 29 ZORISLAV HORVAT, 1996. – 1997., 125.
- 30 ZORISLAV HORVAT, 1967. – 1968., 9; ZORISLAV HORVAT, 1996. – 1997., 126.
- 31 U elaboratu su navedeni kao sloj zasipa; DRAGO MILETIĆ, MARIJA VALJATO FABRIS, 2010., 31.
- 32 DRAGO MILETIĆ, MARIJA VALJATO FABRIS, 2010., 31.
- 33 ANA AZINOVIĆ BEBEK, ANDREJ JANEŠ, 2014., 287.
- 34 Antropološku analizu pokojnika provela je dr. sc. Željka Bedić iz Antropološkog centra HAZU-a, kojoj ovom prilikom zahvaljujem na interpretaciji podataka.
- 35 PATTY STUART-MACADAM 1989., MEGAN BRICKLEY, RACHEL IVES, 2008., DEBBIE GUATELLI-STEINBERG, JOHN R. LUKACS, 1999.
- 36 GEORG SCHMORL, HERBERT JUNGHANNS, 1971.
- 37 DONALD JOHN ORTNER, 2003.
- 38 Geofizička istraživanja provela je tvrtka Gearh d.o.o. iz Maribora, a kolegici Ani Škevin Mikulandri, d.i.a. s Odjela za graditeljsku baštinu, Službe za nepokretnu baštinu HRZ-a, ovim putem zahvaljujem na ustupljenim podacima.
- 39 BRANKO MUŠIĆ, FILIP MATIJEVIĆ, 2017., 14.
- 40 DRAGO MILETIĆ, MARIJA VALJATO FABRIS, 2010., 51.
- 41 Isto, 75.
- 42 Isto, 85.
- 43 Isto, 86.
- 44 Isto, 95.
- 45 Isto, 96–97.
- 46 Isto, 102.
- 47 Isto, 119.
- 48 Isto, 142.
- 49 Isto, 146.
- 50 ZORISLAV HORVAT, 1996. – 1997., slika 18.
- 51 ZORISLAV HORVAT, 1967. – 1968., 10.
- 52 Isto, 11–12.
- 53 Isto, 10.
- 54 MEGAN CASSIDY-WELCH, 2001., 49.
- 55 Isto, 107.
- 56 Isto, 52.
- 57 ANA NOVAK, 2011., 31–32.
- 58 LÁSZLÓ FERENCZI, 2006., 83, bilj. 3.
- 59 STEVEN MOORHOUSE, 1989., 32.
- 60 ZSUSZA ESZTER PETŐ, 2014., 20.
- 61 STEVEN MOORHOUSE, 1989., 52.
- 62 COLIN PLATT, 1969., 11–12.
- 63 ANA NOVAK, 2011., 132.

- 64 LÁSZLÓ FERENCZI, 2006., 99.
- 65 COLIN PLATT, 1969., 16–17.
- 66 JÓZSEF LASZLOVSZKY, DÓRA MÉRAI, BEATRIX SZABÓ, MÁRIA VARGHA, 2014., Fig. 3, 4.
- 67 LÁSZLÓ FERENCZI, 2006., 98.
- 68 Isto, 97.
- 69 ANA NOVAK, 2008., 112; ANA NOVAK, 2011., 133.
- 70 ANA NOVAK, 2011., 133; JOSIP BUTURAC, 1984., 46.
- 71 Položaj je zabilježen na Hrvatskoj osnovnoj karti 1:5000 (HOK), a ostaci objekta ucrtani su na prvoj vojnoj izmjeri Habsburške Monarhije iz 1773. – 1775. god. – tzv. *jozefinska* izmjera, URL = <https://mapire.eu/en/> (12. svibnja 2018.).
- 72 TRPIMIR VEDRIŠ, 2016., 301.
- 73 JOSIP BUTURAC, 1984., 45; ANA NOVAK, 2011., 135.
- 74 ANA NOVAK, 2011., 136–137.
- 75 Isto, 187.
- 76 Povijesnu studiju područja Bojne u kasnom srednjem i ranom novom vijeku izradio je Petar Sekulić za potrebe programa Bojna – Brekinjova kosa, kojemu zahvaljujem na ustupljenim podacima.
- 77 ANA NOVAK, 2011., 137.
- 78 ANA NOVAK, 2011., 138.
- 79 JOSIP BUTURAC, 1984., 48.
- 80 MLADEN ANČIĆ, 1996., 216.
- 81 ANA NOVAK, 2008., 115.
- 82 MILAN KRUIHEK, ZORISLAV HORVAT, 1986., 171.
- 83 STEVEN MOORHOUSE, 1989., 62.
- 84 LÁSZLÓ FERENCZI, 2006., 99.
- 85 DRAGO MILETIĆ, MARIJA VALJATO FABRIS, 2010., 42.
- 86 Isto, 44.
- 87 LJUBO KARAMAN, 1948., 121.
- 88 ANĐELA HORVAT, 1980., 75.
- 89 ZORISLAV HORVAT, 1996. – 1997., 129.
- 90 ZORISLAV HORVAT, 1992., 74, sl. 80e.
- 91 Isto, 75.
- 92 ZORISLAV HORVAT, 1967. – 1968., 10.
- 93 ZORISLAV HORVAT, 1992., 59.
- 94 LASZLO GEREVICH, 1977., 179–180.
- 95 Isto, 173, Fig. 35–37.
- 96 VLADIMIR P. GOSS, 2010., 210, sl. 201.
- 97 MATTHIAS UNTERMANN, 2001., 285.
- 98 Isto, 294–295, Abb. 126, 127.
- 99 Isto, 2001., 290, Abb. 119.
- 100 Isto, 2001., 354–355.
- 101 ILONA VALTER, 1975., 14. kep.
- 102 MEGAN CASSIDY-WELCH, 2001. 232.
- 103 Kod opatije Fountains klaustar je izgrađen dvanaest godina nakon osnivanja; kod opatije Byland, osnovane 1177. godine, nije bio dovršen do 1180. godine; kod opatije Kirkstall izgrađen je 30 godina nakon osnutka. MEGAN CASSIDY-WELCH, 2001., 49.
- 104 ILONA VALTER, 1982., 142.
- 105 TAJANA PLEŠE, 2011., 346.

Literatura

- MLADEN ANČIĆ, Cistercitska opatija u Topuskom do pretvaranja u komendu, *Radovi zavoda za hrvatsku povijest*, 27 (1994.), 29–42.
- MLADEN ANČIĆ, Vlastelinstvo hrvatskog hercega u Gorskoj županiji, *Povijesni prilozi*, 15 (1996.), 201–240.
- ANA AZINOVIĆ BEBEK, ANDREJ JANEŠ, Topusko – Opatovina, cistercitski samostan, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 10/2013 (2014.), 287–288.
- MEGAN BRICKLEY, RACHEL IVES, *The Bioarchaeology of Metabolic Bone Disease*, Amsterdam, 2008.
- JOSIP BUTURAC, Popis župa Zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, *Starine JAZU*, 59 (1984.), 43–108.
- MEGAN CASSIDY-WELCH, Monastic Spaces and their Meanings: Thirteenth-Century English Cistercian Monasteries, *Medieval Church Studies*, 1, Turnhout, 2001.
- CD III, *Corpus diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. III, diplomata annorum 1201–1235, T. Smičiklas (ed.), 1905.
- LÁSZLÓ FERENCZI, Estate Structure and Development of the Topusko (Toplica) Abbey. A Case Study of a Medieval Cistercian Monastery, *Annual of Medieval Studies at CEU*, 12 (2006.), 83–100.
- LÁSZLÓ GEREVICH, Pilis abbey, a cultural center, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 29 (1977.), 155–198.
- DEBBIE GUATELLI-STEINBERG, JOHN R. LUKACS, Interpreting sex differences in enamel hypoplasia in human and non-human primates: Developmental, environmental and cultural considerations, *Yearbook of Physical Anthropology* 42 (1999.), 73–126.
- VLADIMIR P. GOSS, *Četiri stoljeća europske umjetnosti 800. – 1200. Pogled s jugoistoka*, Zagreb, 2010.
- ANĐELA HORVAT, Uz Stičnu Marijana Zadnikara, *Bulletin JAZU*, 2/50 (1980.), 71–80.
- ZORISLAV HORVAT, Topusko – pokušaj rekonstrukcije tlocrta, *Peristil*, 10–11 (1967. – 1968.), 5–16.
- ZORISLAV HORVAT, *Katalog gotičkih profilacija*, Zagreb, 1992.
- ZORISLAV HORVAT, Neke činjenice o cistercitskom samostanu i crkvi u Topuskom, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 13–14 (1996. – 1997.), 121–134.
- ZORISLAV HORVAT, Cistercitski samostan i crkva svete Marije u Topuskom, *Glas Gradskog muzeja Karlovac*, god. IV (2005.), 8–11.
- LJUBO KARAMAN, O umjetnosti srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji, *Historijski zbornik*, I, 1–4 (1948.), 103–127.
- HRVOJE KEKEZ, Cistercians and Nobility in Medieval Croatia: the Babonići Family and the Monasteries of Topusko (Toplica) and Kostanjevica (Landstrass) in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries, *Cîteaux: Commentarii cistercienses*, 61, fasc. 2–4 (2010.), 257–278.
- MILAN KRUIHEK, ZORISLAV HORVAT, Utvrde banske krajine od Karlovca do Siska, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 10 (1986.), 161–187.
- JÓZSEF LASZLOVSZKY, DÓRA MÉRAI, BEATRIX SZABÓ, MÁRIA VARGHA, The „Glass Church“ in the Pilis Mountains, *Hungarian Archaeology, E-journal*, 2014 winter

- ŠIME LJUBIĆ, Topusko (Ad fines) II. (Konac), *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, 2 (1880.), 34–42.
- DRAGO MILETIĆ, MARIJA VALJATO FABRIS, *Topusko. Nekadašnja cistercijska crkva sv. Marije. Prijedlog prezentacije i sanacije konstrukcije*, Arhiv HRZ-a, Zagreb, 2010.
- STEVEN MOORHOUSE, Monastic Estates: their composition and development, *The Archaeology of Rural Monasteries, BAR British Series*, 203, R. Gilchrist, H. Mytum (eds.) (1989.), 29–81.
- BRANKO MUŠIĆ, FILIP MATIJEVIĆ, *Izvišće o geofizičkim istraživanjima na lokalitetu Topusko – park Opatovina*, Arhiv HRZ-a, Maribor, 2017.
- ANA NOVAK, *Topusko u razdoblju od dolaska cistercita do kraja srednjeg vijeka*, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, 2008.
- ANA NOVAK, *Gorski arhidakonat Zagrebačke biskupije od 1334. do 1501. godine (Povijesni razvoj crkveno-administrativnog područja)*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2011.
- DONALD JOHN ORTNER, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*, New York, 2003.
- ZSUZSA ESZTER PETŐ, *The Medieval Landscape of Pauline Monasteries in the Pilis Royal Forest*, MA Thesis, CEU Budapest, 2014.
- COLIN PLATT, *The Monastic Grange in England*, Glasgow, 1969.
- TAJANA PLEŠE, *Monasterium de S. Petri in monte Zlat, Opuscula archaeologica*, 35 (2011.), 319–350.
- BEATRIX ROMHANYI, The Role of the Cistercians in Medieval Hungary: Political Activity or Internal Colonization, *Annual of Medieval Studies at CEU*, 1 (1994.), 180–204.
- BEATRIX ROMHANYI, Kolostorhálózat – településhálózat – népeesség. A középkori Magyar Királyság demográfiai helyzetének változásaihoz, *Történelmi szelme*, 1 (2015.), 1–51.
- BEATRIX ROMHANYI, The Ecclesiastical Economy in Medieval Hungary, *The Economy of Medieval Hungary*, J. Laszlovszky, B. Nagy, P. Szabó, A. Vadas (eds.), 2018., 309–334.
- GEORG SCHMORL, HERBERT JUNGHANN, *The Human Spine in Health and Disease*, New York, 1971.
- PATTY STUART-MACADAM, Nutritional deficiency diseases: a survey of scurvy, rickets, and iron-deficiency anemia, u: M. Y. Işcan, K. A. R. Kennedy, *Reconstruction of Life from the Skeleton*, New York, 1989., 201–222.
- IVAN TKALČIĆ, Cistercijski samostan u Topuskom, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, 2 (1897.), 110–129.
- MATTHIAS UNTERMANN, *Forma Ordinis. Die mittelalterliche Baukunst der Zisterzienser*, München, Berlin, 2001.
- ILONA VALTER, Előzetes beszámoló a szentgotthárdi ciszterci monostor ásatásáról, *Archaeologiai Értesítő*, 102 (1975.), 88–100.
- ILONA VALTER, Die archäologische Erschließung des ungarischen Zisterzienserklosters Szentgotthárd. *Analecta Cisterciensia*, Annus XXXVIII (1982.), 139–153.
- TRPIMIR VEDRIŠ, Sv. Martin ad fines: nekoliko opažanja o martinškoj hagiopografiji u južnim područjima Gorskoga arhidakonata, *Putevima europske nematerijalne baštine u 21. stoljeću: sv. Martin, simbol dijeljenja*, A. Zaradija-Kiš, I. Sabotič (eds.), 2016., 285–310.
- PHILLIP L. WALKER, RHONDA R. BATHURST, REBECCA RICHMAN, THOR GJERDRUM, VALERIE A. ANDRUSHKO, The Causes of Porotic Hyperostosis and *cribra orbitalia*: A Reappraisal of the Iron-Deficiency-Anemia Hypothesis, *American Journal of Physical Anthropology*, 139 (2009.), 109–125.

Summary

Andrej Janeš

NEW RESEARCH ON THE ABBEY OF THE BLESSED VIRGIN MARY, IN TOPUSKO, AND ITS ESTATE

The Cistercian Abbey of the Blessed Virgin Mary in Toplica was one of the largest church institutions in the medieval Kingdom of Hungary. Founded by the decree of King Andrew II, it is believed that the entire monastery complex was built in the early 13th century.

New archaeological excavations and a geophysical survey have brought to light a new layout for the Abbey church. On the basis of similar examples, it is assumed the church was constructed in the 12th century, with repairs throughout the 13th century. It is believed that the monastery complex was added to the older church in the first half of the 13th century. The three-naved church has a sanctuary enclosed by a semi-circular apse and two side chapels with semi-circular apses. The new length of the church would be 59.22 m, with a width of 20 m. Research has confirmed the existence of a sanctuary with a semi-circular apse, as well as the existence of another apse south of the central one. It was not possible to conduct geophysical research on the north side, but it can be assumed that there was

another, northern, semi-circular apse. The existence of the monastery complex was confirmed on the south side of the church. The dimensions of the monastery are 44 m (N-S) x 44 m (E-W). Based on the geophysical survey results, two monastery wings, east and south, can be defined. Since part of the research could not be conducted, there were no results to confirm or deny the existence of a possible west wing. The dimensions of the cloister are approximately 25 x 25 m. All visible structures were recorded, even though they might not have existed at the same time, so the dimensions of the monastery complex should be taken with caution. Structures found on the north and east sides of the monastery can be attributed to the Abbey's defensive system.

The Abbey had a large estate that stretched along the southern part of the former Gora county, in the area surrounded by the rivers Kupa and Una, as well as the mountains of Zrinska Gora and Petrova Gora. Monastic granges, i.e. landholdings scattered throughout the estate,

formed the base of the Cistercian economy. Through written sources, it is possible to identify five such complexes within the territory of the former estate. Written sources also mention mills, ponds, gardens, woods and vineyards managed by Cistercians from Toplica, who strengthened their economic power by positioning them

along important regional roads and waterways connecting the Pannonian Basin and the Adriatic Sea.

KEYWORDS: *Cistercian Abbey, archaeological excavations, monastic architecture, graves, landscape archaeology, monastic estate*